

Nincsen és sincsen

Úgy látszik, a *nincs* és a *sincs* tagadó igék eredete ma már eldöntött kérdés. Senki nem vitatja, hogy az előbbi összetétel, a *nim* ~ *nem* tagadószóból és az *ēs* ~ *is* ~ *s* nyomatékosító partikulának magánhangzó nélküli változatából keletkezett (TESz., TNyt. I, 511). Az utóbbi pedig az *ēs* ~ *is* ~ *s* nyomatékosító szóból és a *nincs* tagadó igéből jött létre (TESz.).

Mindkét tagadó igének csak kijelentő mód jelen idő egyes és többes szám 3. személye van: *nincs, nincsenek; sincs, sincsenek*. Egyes 3. személyben azonban a *nincs* és a *sincs* mellett él a *nincsen* és a *sincsen* változat. Legrégibb kódexünkben, a Jókai-kódexben ezek fordulnak elő, a *nincsen* ~ *nencsen* hétszer, a *sincsen* egyszer: *nynczen* (28/21, 29/9, 19, 32/16, 154/12), *nenczen* (46/24, 47/18); *fynczen* (29/2). Ezek a szó első írásos adatai. (Az adatokat P. BALÁZS JÁNOS kiadásából, a Codices Hungarici VIII. kötetéből idéztem, az első szám a lapszámra, a második a sorszámra utal.) Minthogy ezek már *-n* végűek, és a *sincsen* változat is megvan, a *nincs* tagadó ige keletkezését jóval korábbra kell tennünk. Keletkezésének idejét a TNyt. egyes fejezeteinek szerzői elég nagy eltéréssel adják meg. JUHÁSZ DEZSŐ szerint a **nim(i)s* összetétel, amelyből a *nincs* fejlődött, az ősmagyar kor második felében jött létre (I, 511). Ez kezdetben feltehetőleg módosító szó volt, de JUHÁSZ nem zárja ki, hogy „az összetétel akár szófajváltással is egybekapcsolódhatott, sőt általa motiválódhatott is” (uo.). PÓLYA KATALIN viszont azt állítja, hogy a *nincs, sincs* tagadó igék „a korai ómagyar kor végén” keletkezettek (I, 593). Véleményem szerint a *nincs* tagadó ige már az ősmagyar kor végén, a *sincs* pedig már az ómagyar kor elején élt.

Míg a szavak eredete körül ma már nincs vita, a *nincsen* és a *sincsen* végén levő *n* elem keletkezéséről még ma is megoszlanak a vélemények. Ha leíró szempontból elemezzük ezeket a szóalakokat, az *-n*-t egyes szám 3. személyű alanyi ragnak kell tekintenünk. A tagadó igéknek tehát egyes szám 3. személyben van egy \emptyset és egy *-n* ragos változatuk úgy, ahogyan pl. a *megy* mellett is él a *megyen*.

A szóalakok keletkezéséről a TESz. ezt írja: „A *nincsen* elvonás a *nincsenek*-ből, de nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a *vagyon, megyen* stb. hatására az egyes számban ment végbe az alakbővülés”. A *sincsen* kialakulásáról is hasonlóképpen vélekedik a TESz.: „valószínűleg elvonás a *sincsenek*-ből, vagy

esetleg analógiás alakbővülés a *vagyon*, *nincsen* stb. mintájára”. E. ABAFFY ERZSÉBET a TNyt.-ban a második véleményhez kapcsolódik: „*vagyok* : *nem vagyok*, *vagy* : *nem vagy*, *vagyon* : *nincs*, *sincs* szembenállás, vagyis a *vagyon* hatására vesznek fel a tagadószók éppen *-n* személyragot” (II/1, 196). Ennek az elképzelésnek a cáfolatát régen megírták a nyelvészek. Már SZINNYEI rámutatott, hogy „Ha a *nincsen* olyan származék volna, mint a *vagyo-n*, akkor az *-n* előtti magánhangzó nem nyílt *e*, hanem zárt *ë* volna” (NyK. 33: 244). Ezen a véleményen van KLEMM ANTAL (MNY. 16: 77) és HORGER ANTAL is (Igerag. 26). És éppen E. ABAFFY ERZSÉBET írja, hogy a kései ómagyar korban az *-n* egyes szám harmadik személyű rag ritka kivételtől eltekintve már középső nyelvválású tövéghangzó után járul: *-on/-ën/-ön*. S ez a hang „a raghoz tartozónak tekinthető” (TNyt. II/1, 206).

A mai köznyelvben és a nyelvjárásokban kétségkívül nyílt *e* van a szóban. De valóban nyílt volt-e az *e* a korai ómagyar korban, amikor a *nincsen* szóalak keletkezhetett? Azt hiszem, a kérdés eldöntésére felhasználhatjuk a XV. századi kódexek adatait. Kézenfekvőnek látszik a Bécsi és a Münchener kódexre hivatkozni, mert ezek a források általában jelölik az *e* hangok közötti különbséget. Az előbbinek a KÁROLY SÁNDOR szerkesztésében megjelent feldolgozásában azt olvashatjuk, hogy a *nincsen* és a *sincsen* adataiban nyílt *e* van (A Bécsi kódex nyelvtana 102, 193). A másoló minden adatban következetesen jelöli ezt a hangot: *ninlèn* (112/24, 133/90, 160/21, 190/7, 205/3, 213, 221/2, 237/21, 253/8, 261/11, 275/19, 282/6), *nīlèn* (19/25, 24/14, 35/15, 77/9, 188/14); *finlèn* (82/0). NYÍRI ANTAL A Münchener kódex magyar–latin szótára alapján megállapíthatjuk, hogy a *nincsen*-ben nyílt volt az *e* a kódex nyelvjárásában (258).

De fontos felvilágosítást adhatnak a szóban levő *e* hangszínéről az erősen ö-ző kódexek is, mert ezekben bizonyos helyzetekben a zárt *ë* helyén *ö* van, a nyílt *e* viszont megmarad *e*-nek. A kérdés tanulmányozására igen alkalmas a XV. századi Guary-kódex, amelynek *ö*-zését minden adatra kiterjedően a közelmúltban megvizsgáltam (vö. MNyj. 32: 25–32; 33: 3–18; MNY. 92: 70–4). A forrás nyelvjárásában a háromalakú *-on/-ën/-ön* egyes 3. személyű alanyi végződés a felszólító módban mindig kétalakú *-on/-ön*, tehát csak egy palatális változata van: *aggon* (126/14), *haggon* (73/1, 86/12); *fel ropülön* (65/16), *le toryon* (107/5), *meg gőzön* (132/17), *iduožülön* (43/7); a *legon* 51 adatban fordul elő (2/1, 3/11 stb.), a *leheffon* hatszor (65/22, 74/6 stb.). A következő igealakok általában csak egyszer találhatók meg a kódexben: *engeggon* (112/8), *iduožülheffon* (40/18), *keduežon* (107/4), *kelon* (74/3), *meg kereffon* (130/14), *meg teheffon* (48/17), *menñon* (13/11), *nežon* (90/8), *nezon* (96/16), *zereffon* (134/9), *tekinlon* (96/16), *tegon* (44/7).

A *hisz*, *lesz*, *tesz*, *vesz* és a *megy* igék kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyében is mindig *-ön* a végződés. A *lezon*, és a *meg lezon* összesen 38-szor fordul elő (1/6, 15, 2/4, 88/22 stb.), a *tezon*, *el tezon* 16-szor (7/17, 8/9, 40/12,

74/19 stb.), a *megon*, *be megon*, *fel megon*, *ki megon* összesen 10-szer (8/22, 10/8, 71/11, 112/1, 121/22 stb.). A *hizon* (61/17) és a *vezon* (101/18) csak egyszer szerepel. Az *-on* változatra két igében van példa: *vagon* (2/12, 18), *vonzon* (61/12). Az itt bemutatott igéknek rag nélküli, azaz \emptyset ragos egyes 3. személyükre nincs példa a kódexben (vö. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 6. sz.).

A *nincsen* ige a fentiekől eltérően viselkedik. A kódexben 12-szer fordul elő, kétszer *ninL* (9/7), *ni[n]L* (3/10) alakban, tízszer pedig *ninLen* (2/13, 3/9, 29/3, 66/22, 67/9, 16, 76/3, 110/11, 132/8), *NinLen* (110/18) változatban. Feltűnő, hogy az *-n* rag előtt nem *ö* áll. Mi lehet ennek az oka? Nyilván az, hogy előtte nem zárt, hanem nyílt *e* van. Ezt erősítik meg későbbi más erősen *ö-ző* nyelvmlékek is. A Lencsés György-féle XVI. századi orvosi könyvben például a *nynchen*, *nynchyen*, *nynczen*, *nynchenek* összesen 67-szer fordul elő mindig nyílt *e*-vel (vö. Számítógépes nyelvtörténeti adattár 4. sz. 393). S az analógia sem tudta megváltoztatni a szó hangalakját, ugyanis az *ö-ző* nyelvjárások a mai napig őrzik a szó eredeti hangalakját, a nyelvjárást beszélők most is nyílt *e*-vel ejtik a szót (vö. OrmSz., SzlavóniaiSz., SzegSz.).

A további kérdés az, miért van itt nyílt *e* a Guary-kódex adataiban, amikor a kódexben az *-n* rag előtt minden más igében középső nyelvállású magánhangzó áll. A választ a szóalak eredetében kell keresnünk. Ha a *vagyon* és esetleg a *megyén*, *hiszén* stb. analógiájára jött volna létre a *nincsen*, akkor az *ö-ző* forrásokban és nyelvjárásokban *ö-ző* változata lenne. Tehát a *nincsen*-ben azért van nyílt *e*, mert a *nincsenek*-ből keletkezett elvonással. A *nincsenek*-ben pedig nyílt *e* van a végződés előtt. A Münchener kódex másolója ezt jelöli is: *ninLènèc* (96rb16, 107va30), *n̄inLèn^c* (103vb14, 103vb16) (vö. NYÍRI ANTAL, i. m. 258). A *nincsen* végső *n*-je elvonással keletkezett, és ráértéssel lett belőle rag. Az elvonást elősegíthette, hogy kijelentő mód jelen idő egyes szám 3. személyben több igének is volt *-n* ragos alakja.

A *sincsen* is keletkezhetett ilyen módon, de kialakulásában már számításba kell venni a *nincsen* hatását. Kétségtelen, hogy a *sincs* létrejöttének előfeltétele volt a *nincs* megszületése, a *sincs* tehát fiatalabb. De amikor a *nincsen* már megvolt, ennek analógiájára a *sincsen* kialakulhatott a *sincsenek*-től függetlenül.

JAKAB LÁSZLÓ

